

H. Skoreiko, I. Iavorska

German emigration from the USSR and Ukraine in the second half of the 20th century – at the beginning of the 21 century: stages, flows, structure

In the article, features of German emigration wave of the second half of 20th century is considered. There is an attempt to research an impact of USSR and Ukraine national policy on phenomenon of ethnic migration. Based on statistic data, the picture of constant splashes of migration flows of ethnic Germans to historical homeland is demonstrated.

Key words: ethnic Germans of Ukraine, migration, repatriates, special settlers, labour army, German autonomy, late immigrants.

Отримано: 1.08.2017

УДК 327.5

В. В. Станіславський

ВЕЛИКИЙ ВІЗИР ДАЛТАБАН МУСТАФА-ПАША І РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ПЕРЕГОВОРІ ЩОДО ПОГРАБУВАННЯ ГРЕЦЬКИХ КУПЦІВ УКРАЇНСЬКИМИ КОЗАКАМИ В 1701 р.

Після пограбування українськими козаками грецьких купців в 1701 р. ця проблема протягом кількох років обговорювалася між представниками Російської держави та Османської імперії. В той час Москва намагалася уникнути збройного протистояння з турками, а тому вирішила виплатити компенсацію за пограбовані товари. Російський посол Петро Толстой вів переговори з чотирма великими візирами на цю тему. Ця стаття присвячена аналізу переговорів під час правління великого візира Далтабана Мустафи-паші. Тоді посол був вимушений офіційно заявити про рішення царя про повну й разову виплату компенсації.

Ключові слова: Османська імперія, Туреччина, Росія, Далтабан Мустафа-паша, Петро Толстой, Іван Мазепа, грецькі купці, українські козаки

У червні 1701 р. з караваном грецьких купців з Османської імперії трапився вельми неприємний інцидент – він був пограбований українськими козаками. Подія набула значного резонансу і протягом перших років XVIII ст. мала вплив на російсько-турецькі відносини. Отримавши інструкції від свого уряду разом з описом всього перебігу справи, чому присвячена окрема наша стаття [14], П. Толстой тривалий час вів переговори з турецькою стороною щодо цього інциденту аж до повної виплати компенсації за купецькі втрати. Записи цих переговорів є цікавим джерелом для вивчення різноманітних аспектів тодішньої політики, економіки, соціальних відносин. Зауважимо, що переговори відбувалися за часів правління кількох великих візирів, а саме Далтабана Мустафи-паші (вересень 1702 – січень 1703), Рамі Мехмед-паші (січень 1703 – серпень 1703), Каваноза Ахмед-паші (серпень 1703 – листопад 1703), Морали Дамат Хасан-паші (листопад 1703 – вересень 1704). Оскільки ж російсько-турецькі

переговори про пограбування 1701 р. повною мірою ще не розглядалися в історіографії, а згадувалися лише певні їх фрагменти, то, відповідно, до наукового обігу не введено достатньої кількості фактів, щоб можна було показати всю їх динаміку. У зв'язку з цим ми намагаємося розглянути досить великий об'єм матеріалу, розділивши його на окремі частини, які відносяться до правління того чи іншого візира. Ця розвідка буде присвячена переговорам під час перебування на посаді великого візира Мустафи-паші Далтабана, за якого їх і почав вести П. Толстой.

Цей великий візир зробив добру кар'єру військового, розпочавши її від рядового яничара і зріс аж до аги, але як державний діяч себе не показав. Показово, що Далтабан Мустафа-паша не вмів читати і писати. Він був приборчиком військового вирішення зовнішньополітичних питань. Відповідно, незважаючи на мирний договір між Стамбулом і Москвою, він продовжував готуватися до збройного протистояння, а в 1702 р. намагався спровокувати війну з Російською державою, до чого спонукав і кримських татар [10, с.52–53; 4, с.127; 3, с.433–434]. Відгуки ж російського посла про Далтабана Мустафу-пашу дуже критичні, а стосовно його політичної вправності й зовсім негативні. Так, приміром, П. Толстой називав великого візира «неполітичною», а «служивою» особою, зазначав, що він «був мало тямущий, і в справах політичних не вправний» [5, с.40, 42].

Матеріали статейного списку, присвячені справі про пограбування, які розглянуті в цій статті, містяться в записках про переговори посла з О. Маврокордато, листах П. Толстого до Ф. Головіна та І. Мазепи, листі єрусалимського патріарха Досифея II Нотари до російського дипломата.

Записи статейного списку про переговори у справі пограбування починаються від 16 листопада 1702 р., коли на двір до російського посла приїжджав Олександр Маврокордато, названий у статейному списку державним секретарем, разом зі своїм сином Ніколаєм, названим перекладачем. Тоді О. Маврокордато сказав російському дипломату, що він призначений на переговори за султанським указом, присланий великим візиром і має повноваження від Порти. Тепер же він приїхав за бажанням П. Толстого, котрий хотів оголосити справу, по якій отримав царський указ.

Російський посол насамперед поставив питання щодо рішення Мустафи II про своє перебування при його дворі. При цьому він говорив про сподівання царя на прихильне ставлення до представника Російської держави, проживання якого в Туреччині корисне обом сторонам і про побажання, щоб з допомогою посла могли швидко вирішуватися справи, пов'язані зі спробами прикордонних «з обох боків підданих народів непостійних і кривавої війни бажаних, як в державі царської величності запорозькі козаки, так в стороні султанової величності кримські і всякий рід татарський» зруйнувати мир. Ці ж бо народи сприймали як велику трудність мирні відносини між Російською та Турецькою державами, під час яких не могли мати «звичайного свого облоу». І тому всякими засобами

старалися «мир зруйнувати і замість тиші і спокою кровопролиття ввести». А перебування російського представника при султанському дворі мало сприяти тому, щоб «ті злі задуми і брехня, яка спліталася» могли швидко руйнуватися [1, л.314–315 об.].

Своєю чергою, О. Маврокордато говорив, що султан наказав оголосити П. Толстому, що з царської грамоти і посольського звернення йому відомо про бажання царя, аби його представник перебував при султанському дворі для ствердження мирних угод. Мустафа II цьому не заперечував і волів поновлення дружніх стосунків, але хотів знати протягом якого часу і для яких справ цар повелів послу бути в Туреччині. Бо коли до Порти приходить посол, маючи певні справи, то по їх вирішенні повертається у свої сторони. А тому й П. Толстому також належало, якщо він мав якісь справи, оголосити про них Порті і, отримавши відповідь, повернутися до царя, «оскільки ніяких торгових справ тут з Російською державою немає, а мир вже затверджено, і якщо не буде зі сторони царської величності яких запитів суперечних миру, і мир зруйнуватися не може до призначеного часу» [1, л.316]. Дана заява не залишає сумнівів, що, незважаючи на домовленість зафіксовану в договорі 1700 р. щодо перебування в Туреччині російського представника, султан волів, щоб це перебування мало певні обмеження в часі. А тому запропонував, аби обмеження були окреслені часом потрібним для вирішення питань, з якими приїхав П. Толстой.

Відповідаючи турецькому урядовцю, російський дипломат говорив, що цар вирішив його прислати «для кращої охорони миру», щоб ніякими задумами ворогів «супротивна миру ніяка причина народитися не могла», а якби якимось чином і народилася, щоб не росла і швидко знищувалася. Відповідно, цар бажав, щоб посол перебував при дворі Мустафи II до його указу, оскільки не можна визначити часу, коли виникне потреба у вирішенні певних проблем. Посол також заперечував супротивні миру запити з російського боку. А О. Маврокордато зі свого боку твердив, що нищення всяких сварок, які, як посол думає, можуть бути від кримчан і запорожців, є справою звичайною, що Порта не вірить татарам і без ґрунтовного розгляду миру не зруйнує, чого очікує і від царського боку. Це ж стосується й інших відомостей, від яких би «походили чутки на сварку». А татарські й запорозькі сварки могли би вирішуватися через листування підданих султана і царя – сераскерів і гетьмана, але все одно, за бажанням царської величності, султанова величність дозволяє П. Толстому бути при своєму дворі до свого указу [1, л.316 об.–317]. Отже, позиція Мустафи II не була категоричною. З присутністю російського представника було вирішено змиритися, при цьому одразу було заявлено, хоч і не прямо, що це рішення може бути переглянуте.

Потім, на цій зустрічі значну увагу П. Толстой присвятив справі про пограбування, виклавши точку зору московського керівництва на причини цієї події, можливості відшкодування втрат, понесених купцями, а також ініціативу запорожців, яку

підтримали татари, щодо провокування напруження і конфлікту між Росією і Османською імперією, що слідувала за каральними заходами Москви стосовно Низового Війська. Насамперед він говорив, що греки «невідомо з якого задуму, залишивши здавна звичайну і безпечну велику проїжджу дорогу, поїхали порожніми і небезпечними степами, де як диким звірам постійне суть перебування злим людям буває, котрі там від різних сторін, так від сторони царської величності, як і від польської сторони, і від волоської землі стікаються, не маючи в батьківщинах своїх мешкань і харчування, і залишаючись без денної їжі, шукають в тих пустелях вищесказаних собі ловительства, тобто, де би могли вчинити кому яке розграбування». Далі у цьому контексті йшли висловлювання про запорозьких козаків: «і якщо щось там знаходять по своїй силі, розграбовують під іменем запорозьких козаків, і розносять нарізно, а деякі частини розграбування і на Кіш запорозьких козаків приносять». Греки ж, мовив він далі, знаючи, що на тих порожніх місцях проїжджим людям стається біда від своєвольців, добровільно себе занапастили, а до того ж наважилися вбити кількох запорожців. Коли ж про пограбування дізналися запорозькі начальники, які хоч і своєвольні, але маючи страх і заборону на злі справи від гетьмана, невдовзі повідомили йому про той випадок. Гетьман же, як вірний царський служитель, дбаючи про збереження миру, зумів швидко віднайти грецькі товари, які було можливо, та повелів повернути їх власникам. Після повідомлення І. Мазепи про пограбування купців цар наказав затримати і помістити під арешт у Москві та в інших місцях кілька десятків тих запорожців, котрі без волі своїх старших взяли на себе сміливість вчинити такий злочин. А розглянувши справу, російський монарх зволив «змішавши милосердя зі страхом» насамперед стратити запорожців-злочинців, котрі здійснили пограбування і були заарештовані. Це мало бути зроблено для покарання винних і для залякування інших своєвольців, щоб вони «боялися супротивних справ починати». Грекам же, за їхні незнайдені товари, незважаючи на їх провину – самовільне спричинення пограбування, а вдовольняючи султанську сторону заради збереження миру, цар наказав віддавати звичайне запорозьке жалування щорічно, аж поки не виповниться ціна, яку греки самі визначили своїм товарам. Причому цар не став з'ясовувати правдивості визначеної греками ціни, а вірячи їм «як християнам», зволив сприйняти їхнє свідчення за істину [1, л.317 об.–319 об.].

Отже, з даної частини заяви російського посла чітко виділяється позиція звинувачення купців у діях, які спричинили пограбування – поїздки нетрадиційним і небезпечним шляхом, а також у вбивстві кількох запорожців. Що ж до створення образу запорожців у інциденті, то тут виклад П. Толстого містить протиріччя. Спочатку він говорить про те, що іменем запорозьких козаків прикриваються різні волоцюги, які приносять якусь частку пограбованого на Січ, і що запорозька верхівка, побоюючись негативної реакції гетьмана, сповістила його про пограбування. Вже з цього виходить, що грабниками були все таки запорожці. Та й купці вбили запорожців,

а не просто розбійників. Відповідно, цар наказав заарештувати за-порожців – учасників пограбування. Аргументами виправдання за-порозької верхівки було те, що напад стався без її відома і що вона повідомила про інцидент. Але в такому випадку незрозуміло, яким чином до складу відправленої до Москви делегації увійшли ті, хто брав участь у нападі. Обіляє посол і українського правителя, який, за його описом, зробив все необхідне в тій ситуації.

Можна сказати, що непереконаливо виглядає заявлена великодушність Петра I, якого навіть не цікавила справжня вартість пограбованого у купців і він просто вирішив виплатити те, що вони внесли у список втраченого. Зіставляючи цей факт з реальною і відкритою заявленою метою рішення відшкодувати втра-ти купців, яка полягала в прагненні зберегти мир з Туреччиною, приходимо до висновку, що російському монарху стан справ у його країні видавався критичним. А тому він був готовий йти на значні поступки, аби лише не провокувати султана. Загалом, в цій картині верхівка всіх рівнів – Січі, Батурина та Москви пред-ставлена як настійноговора на дотримання миру з Стамбулом.

Далі П. Толстой говорив про заходи Січі у відповідь на рішен-ня стратити членів їхньої делегації. Згідно з цим викладом, запо-рожці, побачивши себе у важкій біді, багато разів писали до царя з проханням пробачити їхніх засуджених на смерть товаришів, виправдовуючись тим, що наважилися вчинити те пограбування за настановою очаківського паші. Коли ж такі численні прохання не дали позитивного для них результату, запорожці вчинили ще гірші від пограбування дії. Знаючи «однієї вдачі з собою і кри-вавої війни бажаючих, на Кримському острові мешкаючих та-тар», запорожці «здумали сплести брехню». За її допомогою вони сподівалися зніщувати конфлікт між царем і султаном, який би призив до війни, щоб таким чином уникнути своєї біди. Козаки послали до татар своїх людей і писали про те, що царські раті підступають у близькі до Криму місця і хочуть раптово напасти на державу султана. «Легковажні ж і одного норову» з запорож-цями татари, хоч і знали достеменно, що справа є неправдивою, однак використали її в своїх інтересах, передавши отриману ін-формацію до верхівки імперії, додавши свої вигадки: «ту брехню видаючи за істину, і додаючи від свого вимислу багато до того брехні, писали ті брехливі відомості до султанової величності, як істину». З запорожцями ж татари «клятву затвердили», що мають усякими засобами, не припиняючи, чинити сварки між Російською державою та Османською імперією і знайти спосіб призвести до війни. Метою татар було повернення до практики полювання за людьми – «свого звичайного облову». П. Толстой від імені царя висловлював впевненість, що султан не дозволить за-порожцям з'єднатися з татарами, говорив, що потрібно припи-нити підтримку татарську підтримку козакам, бо інакше і надалі не вдасться втримати запорожців від грабевів і усяких поганих справ. При цьому росіянин запевняв, що жодних агресивних за-думів проти турків Москва не має [1, л.319 об.–322].

З цієї частини заяви російського посла бачимо, що його спроба відокремити позицію верхівки Низового Війська від тих, хто вчинив пограбування, виглядає непереконливо. Адже тут йдеться про настанови запорожцям від очаківського паші. А якщо би такі настанови були, то вони давалися б не волоцюгам, а певним лідерам запорожців, а швидше, що верхівці Січі. На користь цього припущення говорить те, що саме Низове Військо писало російському уряду про такі впливи. Також бачимо, що проблема запорозько-татарських домовленостей і впливу Криму на Стамбул, як наслідку інциденту з купцями, стала другою великою проблемою для Москви, поряд з витратами на відшкодування за товари.

Варто зауважити, що є чимало фактів про запорозько-татарські зв'язки в той час, які мали виразно антиросійську спрямованість [13, с.7–10]. Відомо, що в жовтні 1702 р. на Січ їздили посланці кримського хана з закликами до запорожців перейти під владу Криму, обіцяли їм допомогу військами і щорічну платню. Козаки ж прийняли на раді рішення вимагати від царя зруйнувати Кам'яний Затон та виплачувати щорічне жалування, а при невиконанні цих запитів порожували перейти під зверхність хана. Реагуючи, російський уряд був вимушений звільнити ув'язнене запорозьке посольство і надіслати на Січ своє жалування. В грудні 1702 р., довідавшись про заходи Девлет-Гірея II, спрямовані на підготовку до воєнних дій, султан наказав змстити його з ханської посади, і призначив лояльнішого наступника – Селім-Гірея I. У відповідь вибухнуло татарське повстання, яке було придушено вже після страти Далтабана Мустафи-паші [12, с.277–278].

Вислухавши розлогу промову російського дипломата, О. Маврокордато негативно відреагував на пропозицію про механізм вирішення питання компенсації купецьких втрат. Він зазначив, що великий візир велів переказати, що Порта не вдолжнить ся щорічними виплатами, а хоче, аби цар наказав компенсувати грекам збитки зі свого скарбу одразу однією виплатою, зазначивши, що без того дружні відносини не можуть бути міцними. Цю позицію О. Маврокодато пояснив тим, що греки мають борги перед багатьма людьми «і всі про те волають до Порти безперервно». Питання страти козаків османське керівництво залишало на розсуд царя. П. Толстой же наприкінці обговорення цієї проблеми рішуче відкинув можливість запропонованого турецькою стороною варіанту розрахунку. Він заявив, що таку виплату вчинити неможливо і не належить, аргументувавши свою точку зору тим, що греки самі винні у пограбуванні, а до того ж та образа вчинилася їм за татарською настановою. «І про це не належало було і говорити, не тільки того бажати,» – резюмував дипломат [1, л.330 об.].

Відповідь О. Маврокордато щодо механізму розрахунку та страту запорожців по суті повторює відповіді, які давав Юсуфпаша під час контактів з І. Мазепою, про що П. Толстой дізнався з гетьманського листа, отриманого 19 вересня 1702 р. Вперше ж тут зустрічається пояснення, чому Порта настоювала на виплаті відшкодування всього і одразу. Цікавою є позиція російського

дипломата. Не відмовляючись від відшкодування він продемонстрував непоступливість у питанні способу розрахунку. Отже, маючи таємну настанову погодитися на виплату всієї компенсації одразу при необхідності, П. Толстой ще випробовував, чи турецька сторона не поступиться в цьому питанні, погодившись на щорічні виплати за рахунок жалування, яке надавалося запорожцям. Намагання ж посла настоювати на своєму варіанті відшкодування з посиланням на вину греків і татар виглядає не зовсім доречно. Ці аргументи пасували би до даної дискусії, якби Москва відмовлялася від відплати компенсації купцям.

Наприкінці розгляду матеріалів про зустріч 16 листопада 1702 р. зауважимо, що російські дослідники бачили та оцінювали зв'язок між утвердженням П. Толстого в якості постійного посла і розглядом справи про пограбування 1701 р. Варто погодитися з точкою зору російської вченої Т. Крилової, яка писала, що потреба в переговорах у справі про пограбування грецьких купців в 1701 р. сприяла утвердженню П. Толстого як постійного представника Москви в Османській імперії. Причому йшлося про користоловство Далтабана Мустафи-паші, оскільки попередній візир був кредитором пограбованих купців, а Далтабан Мустафа-паша вирішив забрати ті гроші собі [7, с.257; 6, с.252–253].

Ця позиція близька й С. Орешковій [8, с.23–24]. Однак в її новій монографії згода П. Толстого на виплату компенсації підданому султану грецьким купцям зараховується до «хитрощів і поступок», на які довелося піти послу заради продовження свого перебування при султанському дворі [9, с.56]. Треба уточнити, що згода на виплату була дана царем, а диктувалася вона потребою продемонструвати мирні наміри Москви, яка на той час не могла воювати ще й з Османською імперією, бо спрямовувала максимум сил на протистояння з Швецією. Одночасно, переговори про інцидент з купцями сприяв згоді османської верхівки на продовження перебування посла в Туреччині.

20 листопада 1702 р. П. Толстой відправив листи до І. Мазепи та Ф. Головіна. У листі до українського правителя посол зазначив, що той вчинив дуже добре, віддавши грекам 20 мішків грошей у рахунок їхніх втрат. Але при цьому ж росіянин зауважив, що Порта тим не вдовольняється, бажаючи всієї виплати одразу. Сам П. Толстой, за його словами, був проти такого вирішення проблеми. Однак, далі – у цидулці до листа він оповів про великі старання кримського хана схилити Порту до конфлікту з Московією, відмови османської влади від порушення миру з посиленням на брак грошей, наполягання перших осіб Османської держави на одноразовій і повній виплаті за пограбування та висловив думку, що без такої виплати грекам обійтися не вдасться. Цю думку посол пояснив великою небезпекою погіршення стосунків з Османами, у разі відмови російської сторони піти їм назустріч – «щоб не слідувало тому яке зло». П. Толстой інформував І. Мазепу, що має відповідне розпорядження московської влади, аби не допустити негативного розвитку подій, але мав зробити заяву турецькій стороні про ба-

жану їй виплату лише у самому крайньому випадку. Дуже цікавим є зауваження посла про причини великої турботи представників верхівки імперії щодо пограбованих купців: «у тих греків то все пропаде і увійде в руки других сильних осіб, які про те старанно дбають не для тих греків, але для свого прибутку»[1, л.335–336].

Отже, в цьому посланні російський дипломат вказує на дві причини, які призводили до необхідності повної і одноразової виплати: загроза погіршення відносин з Туреччиною та бажання керівництва цієї держави скористатися коштами, які призначалися купцям. І ці дві причини були прямо пов'язані. Кримські ж татари розглядалися як важливий чинник у налаштуванні Порти проти Москви.

До Ф. Головіна посла відправив зашифрованого листа, в якому приділив багато місця справі про пограбування. У ньому знаходимо інформацію про зустріч П. Толстого з великим візиром, яка відбулася 12 жовтня. Насамперед російський дипломат відзначив брак поваги до нього, як до офіційної особи. У порівнянні з іншими послами до росіянина поставилися «з великим у повазі поменшанням». При цьому П. Толстой сповіщав, що новий візир «безмірно наполягає» на одноразовій і повній виплаті, оскільки ті греки були винні колишньому візиру багато левків, а новий візир хотів ті гроші забрати собі. Тиснучи на боржників, великий візир тримав у в'язниці багатьох греків разом з дружинами та дітьми. А зрозумівши, що їм нічим платити, хотів, вирішив домогатися одноразового і повного відшкодування від російської сторони. Критично ставлячись до розумових здібностей великого візира, враховуючи його прагнення до збагачення – «і бачачи його візира легкого розумом і багатства бажуючого», і в зв'язку з цим запобігаючи тому, щоб він «від зухвалості» не вчинив чогось супротивного миру, посол вирішив зробити певні поступки. Після багатьох пересилок і розмов П. Толстой оголосив через О. Маврокордато, що цар заради нього – великого візира, наказує оплатити зі своєї казни грекам одразу половину їхніх збитків. При цьому висловив умову, щоб і султан наказав платити зі свого скарбу за татар і кубанців, які чинили образи царським підданам. А решту компенсації турки повинні були повеліти грекам приймати порічно, у вигляді жалування Низовому Війську. Стосовно запорожців – злочинців, які без дозволу своїх старших наважились на пограбування, то їм цар збирався вчинити смертну кару. Малися на увазі всі затримані у Москві козаки. Таке вирішення справи, за словами дипломата, було єдиним праведним, а іншого способу було неможливо знайти [1, л.336 об.–338].

З цього маємо пряме свідчення про особисту зацікавленість Далтабана Мустафи-паші в якнайшвидшій виплаті за пограбовані товари, оскільки до нього певним чином перейшло право на борг грецьких купців попереднику цього великого візира Амджазаде Кепрюлю Хусейн-паші (вересень 1697 – вересень 1702). Причому Далтабан Мустафа-паша не гребував насильницькими методами стосовно членів родин купців. М. Павленко, вочевидь, справедливо припускає, що «швидше всього претензії

візирів були актом свавілля над беззахисними грецькими купцями» [11, с.311]. П. Толстой побоювався непродуманих і різких кроків Далтабана Мустафи-паші, а тому вважав за краще йти на поступки. Однак здавав позиції російський дипломат не одразу і з опором. Вважаємо, що заява про повну оплату одразу половини вартості товарів була маневром, бо посол вже знав, що буде змушений відступити й далі. Але такий маневр разом з умовою про оплату Мустафою II збитків царської сторони дозволяв П. Толстому відходити поступово, з суперечками, висловленнями невдоволення, чи тимчасовими ультиматумами. Це, принаймні, дозволяло демонструвати гідність держави, яку він представляв. Що ж до чергової заяви про страту козаків, до чого турецька сторона й раніше не виявила інтересу, то, певно, це був додатковий, але не виграшний аргумент російського дипломата.

На заяву П. Толстого О. Маврокордато відповів, що великий візир не схиляється до такого рішення, а хоче повної і швидкої виплати всієї суми золотими червоними, цісарськими або венеціанськими монетами за турецьким курсом або соболями за «належною» московською ціною. Загалом, османська сторона нарахувала, що їй має бути виплачено 120 турецьких мішків грошей по 500 левків у кожному. При тому, що левок прирівнювали до полтини, всього мало бути виплачено 30000 рублів. Від гетьмана на той час вже було віддано компенсації на 20 мішків [1, л.338–338 об.].

Вважаємо, що дана відповідь представника османської сторони свідчить про те, що в нього з'явилася впевненість у тому, що росіянин згодиться на вимогу Далтабана Мустафи-паші. Саме тому О. Маврокордато повів мову про спосіб розрахунку та оголосив загальну суму відшкодування.

Далі П. Толстой писав Ф. Головіну, що грекам, які на той час перебували у Москві чи у гетьмана, нічого виплачувати непотрібно, бо якби вони взяли виплачене і, не заплативши візирського боргу, витратили ті кошти, то мала бути нова трудність і візир би тому не повірив. З'явилася серед турків і думка про те, що російська сторона не хоче одразу оплачувати грецького позову через те, що вона має намір навесні розпочати війну. І тому представники османської влади «з великим примусом» говорили П. Толстому, щоб швидко і одразу усе їм заплатити. Сам дипломат вважав, що цього уникнути не вдасться і вказав валютні курси: червоні золоті венеціанські чи цісарські турки хотіли приймати по 40 алтин, турецькі – по рублю, а левок після багатьох суперечок оцінили по 15 алтин. Усього потрібно було виплатити 120 мішків, левками – 60000, а московських грошей загалом – 27000 рублів. Гетьманом було вже виплачено 20 мішків, тобто 10000 левків або 4500 рублів. Крім того було віднайдено і повернуто товарів на 1308 левків, що московськими грошима складало 588 рублів і 20 алтин. До цього російська сторона повинна була додати ще 21911 рублів, 13 алтин і 2 денги, щоб виплатити всю суму позову пограбованих купців. Наприкінці оповіді про цю справу російський посол просив, аби в тому разі, коли він буде змушений оголосити про

виплату всієї суми компенсації, щоб ті кошти були негайно прислані до великого візира, аби не виникло жодних ускладнень від турецької сторони. За словами П. Толстого, про цю справу він написав до українського гетьмана тільки те, що можна було написати [1, л.338 об.–339 об.].

Отже, бачимо, що російський дипломат переконався в необхідності зробити розрахунок саме в Туреччині, щоб виплату могли засвідчити представники влади Стамбула. Оскільки ж питання про повну виплату Москва вже вирішила в принципі, а П. Толстой бачив, що з оголошенням цього значно затягувати не вдасться, то тепер він дуже турбувався про швидкість присилки.

Через 10 днів після попереднього листа, російський посол знову писав Ф. Головіну про питання, яке ставало для нього нагальним – про терміновість присилки коштів. 30 листопада 1702 р. П. Толстой у зашифрованому листі інформував Ф. Головіна, що турецькі міністри не припиняють говорити про «грецьку справу», однак він ще не оголошував про згоду російського керівництва на виплату всього відшкодування одразу, очікуючи наказу від боярина. Посол побоювався, щоб після оголошення не виникло для нього яких труднощів, бо турки захотіли би швидко отримати гроші. Він збирався зробити це при крайній потребі – «як сама прийде нужда». При цьому просив, щоб казна для того платежу була негайно прислана у вигляді золотих червоних. Наприкінці оповіді про проблему П. Толстой зазначив, що оголошення про повну оплату усього позову одразу ніяк не уникають [1, л.348, 349–349 об.].

8 грудня 1702 р. датуються листи П. Толстого до І. Мазепи до Ф. Головіна. У посланні до гетьмана посол писав насамперед про потребу якнайшвидше переслати дуже важливий лист, адресований боярину, до Москви. А потім просив супроводити греків, яким віддано речі вартістю у 20 турецьких мішків, на підводах до міста Сороки. Це потрібно було зробити, щоб ображені купці були тим «звеселені». Росіянин інформував, що справа про пограбування підходить до кінця, але «з тягарем», чого було униканути неможливо, бо з'явилися «нові речі», про які П. Толстой обіцяв написати незабаром [1, л.374 об.–375].

Опікування безпекою купців одночасно з контролем над ними, а саме так можна оцінити супровід купців зі значними коштами до кордонів Османської імперії, було потрібне насамперед для того, щоб турецька сторона не могла висловити сумнівів у виплаті їм частини компенсації. Можливо, були зовнішні причини, які раптом змусили П. Толстого звернути на це увагу, або він сам вирішив, що треба мати достатні аргументи для, аби переконати турків у здійсненні гетьманом виплати.

В зашифрованих частинах листа до Ф. Головіна посол повідомляв про результати зустрічі з реїс-ефенді та іншими представниками османського уряду, яка відбулася 5 грудня. Тоді турецька сторона вимагала, аби морського флоту не було в Азові й Таганрозі, щоб кораблі були відведені до Воронежа або спалені, а розпочаті споруди біля Очакова були зруйновані. «А все те чинить візир», –

відмічав П. Толстой. «І я, втішаючи його, платіж грекам весь одразу оголосив», – продовжував дипломат. Це, за його словами, мало значний ефект: османське керівництво скинуло з посади кримського хана і стало менш наполегливим у своїх претензіях щодо російського азовського флоту та будівництва фортеці поблизу Очакова. Наприкінці листа росіянин просив негайно прислати золоті червоні для платежу, щоб він міг уникнути нових ускладнень – щоб йому «через те не страждати» [1, л.375 об.–376].

Отже, посол недовго зумів відкладати виголошення заяви про повне і одноразове відшкодування, а зробив її в момент значного напруження в переговорах з турецькою стороною, зумівши знизити вимоги на певний час нові і масштабні претензії Стамбула до Москви. З точки зору Росії це було поступкою, бо доводилося йти на матеріальні витрати, а також засвідчити свою слабкість на міжнародному рівні. Але для царя на той час дотримання мирних відносин з Туреччиною було вкрай важливим. Тож Петро I міг вважати повідомлену в листі від П. Толстого реакцію Порти на заяву про відшкодування значним успіхом. Залишалося реалізувати виплату.

24 грудня 1702 р. П. Толстой у листі до Ф. Головіна знову повідомляв, що після того як він за наказом боярина оголосив про готовність виплати грекам одразу всієї суми компенсації, запити великого візира щодо спалення росіянами свого флоту на Азовському морі та зруйнування Кам'яного Затону ослабли. Представники турецької влади більше не говорили на цю тему, але висловлювали бажання, щоб платня надійшла вже невдовзі. Тому й він просив негайно прислати ту платню золотими венеціанськими або цісарськими червоними чи соболями. Турки збиралися рахувати один золотий за 40 алтин на московські гроші, а левок оцінили у 15 алтин. Дипломат непокоївся тим, щоб у разі з затримкою виплати у османській владі не виникло якихось сумнівів і візир знову не почав вживати ворожих дій щодо Росії [1, л.389]. Як бачимо російський дипломат знову звернувся до свого керівництва по швидке прислання коштів, цілком логічно попереджуючи його про можливі ускладнення у відносинах з Туреччиною у випадку затягування реалізації справи.

Свій інтерес у швидкому розрахунку виявив і єрусалимський патріарх Досифей II. 30 грудня 1702 р. до посла надійшов лист від нього з зазначенням, що і без запити з боку П. Толстого він радить дати пограбованим грекам невелику кількість грошей, на що посол, за його ж словами, мав указ. Свою позицію патріарх аргументував тим, що грошей очікують не тільки греки, а й інші убогі вдови та сироти. Досифей II писав, що цар має велику винагороду, бо платить те, що не повинен, а також і посол, як посередник, в разі учинення тієї справи в належний час, буде мати таку ж винагороду. Він закликав іменем Ісуса Христа негайно – вже на тому тижні віддати грекам гроші, хоча би й взявши в борг, щоб вони могли «викупитися від страждання». Патріарх також писав про документальні гарантії, які мав отримати російський дипломат, на ствердження передачі грошей, які би стали належним сві-

доцтвом для царя. Він заявляв, що не тільки купці дадуть послуги листа зі своїми підписами та печатками, а обіцяв також дати листа з підписом і печаткою від себе. В тих листах мало бути вказано, що греки взяли у посла певну кількість левків [1, л.400–401].

Пояснення такої заангажованості патріарха щодо термінової виплати відшкодування вбачаємо у його домовленостях з купцями. Описуючи гарантії, патріарх виступив, фактично, як посередник між купцями і послом. Але важко сказати чи мав він в цьому особистий інтерес. І ще одне міркування. Вочевидь, пишучи про винагороду для царя і посла, патріарх мав на увазі їхні духовні здобутки.

Тим часом минув місяць після оголошення згоди на повну виплату, а втішних відомостей про надходження коштів посол ще не мав. 11 січня 1703 р. в листі до Ф. Головіна знаходимо його емоційне звернення щодо прислання необхідних ресурсів для виплати: «змилосердся, государ, накажи ту казну без затримок прислати, щоб мені через те від них не страждати». Напружена ситуація виникла внаслідок того, пояснював посол, що за розпорядженням Ф. Головіна він оголосив турецькій владі про повну одноразову виплату компенсації пограбованим грекам і після цього турки стали чинити на нього значний тиск, вимагаючи негайного присилки до великого візира обіцяних коштів [2, л.22 об.].

На тлі такого звернення несподіваною виглядає інформація про те, що вже за кілька днів Далтабан Мустафа-паша позбувся і посади, і життя. 30 січня 1703 р. посол писав до Ф. Головіна про візира, що ця людина була «яра серцем, але мало тямуща і нерозсудлива», яка намірялася почати війну з царем. Але, побачивши, що султан цього не допустить, спробував здійснити свій намір «лукавим способом» – спонукав кримського хана до звернень до Порту з проханнями про дозвіл почати воєнні дії проти Росії. Після провалу і цього плану великий візир налаштував татар на бунт в ході якого хотів з'єднатися з ними для походу на Азов чи на Київ. Однак цей задум також був викритий і коли про нього довідався П. Толстой, то повідомив людям наближеним до матері султана. За султанським указом 13 січня Далтабан Мустафа-паша був узятий під варту, вночі задушений, а вранці його тіло викинули на міську площу, «як непотрібну скотину в пограння усьому народу» [2, л.44 об.–45 об.; 5, с.105–106].

Підсумовуючи розвиток справи про пограбування під час правління цього великого візира, бачимо, що саме в цей час П. Толстой піддався тиску влади Османської імперії і вирішив оголосити виплату повної разової компенсації за збитки грецьких купців. Позиція ж царя, налаштована на переконання турків у мирних намірах і одразу оголошена на переговорах, аргументувалася насамперед готовністю стратити винних у пограбуванні і виплатити компенсацію зі щорічного запорозького жалування. У дипломатичній риторичній П. Толстого спостерігається намагання перекласти вину в пограбуванні на самих купців і представити нападників розбійниками, непідвладними навіть Січі. Посол був вимушений

досить швидко здавати позиції, оскільки турецька сторона твердо дотримувалася своїх вимог. Спочатку він оголосив про рішення виплатити одразу половину компенсації, а незабаром згодився і на повну суму. При цьому П. Толстой звертався до турецької сторони з клопотанням про стримування татар від співпраці з українськими козаками, що викликало значну тривогу Москви.

На російсько-турецькі переговори з питання відшкодування купецьких втрат великий вплив мала особиста позиція великого візира. Можна припустити, що саме зацікавленість Далтабана Мустафи-паші спричинила значний дипломатичний тиск на П. Толстого і прискорила оголошення послом рішення про повну виплату. Але ця поступка, хоч і пом'якшила ставлення османського верхівки до Москви загалом, але не змусила Далтабана Мустафу-пашу відмовитися від його планів застосування сили проти Російської держави. Далі потрібно було вирішити питання про здійснення виплати, що російського дипломата теж надзвичайно турбувало, бо він остерігався нових ускладнень у відносинах з владою імперії у разі виникнення затримок. Вже у січні 1703 р., коли до влади прийшов новий великий візир Рамі Мехмед-паша, переговори було продовжено.

Список використаних джерел та літератури:

1. Российский государственный архив древних актов. Ф.89. Оп.1. 1702. Д.1.
2. Российский государственный архив древних актов. Ф.89. Оп.1. 1703. Д.3.
3. Özcan A. Daltaban Mustafa Paşa // *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Istanbul, 1993. Vol. 8. S. 433–434.
4. Арунова М.Р., Орешкова С.Ф. Примечания // *Русский посол в Стамбуле (Петр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII в.)*. Москва: Наука, 1985. С. 115–148.
5. Документы: «Тайные статьи» и «отписка» на них П.А. Толстого; Выдержки из донесений П.А. Толстого Ф.А. Головину // *Русский посол в Стамбуле (Петр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII в.)*. Москва: Наука, 1985. С. 37–114.
6. Крылова Т.К. Русская дипломатия на Босфоре в начале XVIII в. (1700–1709 гг.) // *Исторические записки*. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. Т. 65. С. 249–277.
7. Крылова Т.К. Русско-турецкие отношения во время Северной войны // *Исторические записки*. Москва: Изд-во АН СССР. Т. 10. С. 250–279.
8. Орешкова С.Ф. Вступительная статья // *П.А. Толстой. Описание Черного моря, Эгейского архипелага и османского флота* / сост. И.В. Зайцев, С.Ф. Орешкова; Российская акад. наук, Ин-т востоковедения. Москва: Алекс-М: Наталис, 2006. С. 6–56.
9. Орешкова С.Ф. Немировский конгресс. От двусторонних османороссийских отношений к Восточному вопросу. Москва: Ин-т востоковедения РАН, 2015. 291 с.
10. Орешкова С.Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. Москва: Наука, 1971. 205 с.
11. Павленко Н.И. Петр Великий. Москва: Мысль, 1994. 591 с.
12. Санин О.Г. Антисултанская борьба в Крыму в начале XVIII в. и ее влияние на русско-крымские отношения // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Симферополь, 1993. Вып. 3. С. 275–279.

13. Станіславський В.В. Запорозька Січ у політичних відносинах з Кримським ханством (початок XVIII ст.) // *Український історичний журнал*. 1995. № 6. С. 3–21.
14. Станіславський В. Інструкції російському послу Петру Толстому для переговорів з представниками турецького уряду щодо пограбування грецьких купців (1702 р.) // *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. Вип. 17. С. 170–189.

В. В. Станіславський

Великий визир Далтабан Мустафа-паша и російсько-турецькі переговори по ограбленню грецьких купців українськими казакми в 1701 г.

После ограбления украинскими казакми греческих купцов в 1701 г.. Эта проблема в течение нескольких лет обсуждалась между представителями Российского государства и Османской империи. В то время Москва пыталась избежать вооруженного противостояния с турками, а потому решила выплатить компенсацию за ограблены товары. Российский посол Петр Толстой вел переговоры с четырьмя великими визирями на эту тему. Эта статья посвящена анализу переговоров во время правления великого визира Далтабана Мустафы-паша. Тогда посол был вынужден официально заявить о решении царя о полном и разовую выплату компенсации.

Ключевые слова: Османская империя, Турция, Россия, Далтабан Мустафа-паша, Петр Толстой, Иван Мазепа, греческие купцы, украинские казаки

Viacheslav Stanislavskyi

Large villa Daltaban Mustafa-Pasha and Russian-Turkey problems on the building of Greek buyers by Ukrainian Cossacks in 1701

After the robbery by the Ukrainian Cossacks of Greek merchants in 1701, this problem was discussed between representatives of the Russian state and the Ottoman Empire for several years. At that time, Moscow tried to avoid armed confrontation with the Turks, and therefore decided to pay compensation for the robbed goods. Russian Ambassador Pyotr Tolstoy was negotiating with four Grand Vizier on this topic. This article is devoted to the analysis of negotiations during the reign of the Grand Vizier Daltaban Mustafa Pasha. Then the Ambassador was forced to formally declare the tsar's decision on full and one-time payment of compensation.

Key words: Ottoman Empire, Turkey, Russia, Daltaban Mustafa Pasha, Pyotr Tolstoy, Ivan Mazepa, Greek merchants, Ukrainian Cossacks.

Отримано: 6.06.2017